

JADIDLAR ORZU QILGAN IJTIMOYIY TUZUM

*Kosonsoy tumani 1- son
kasb- hunar maktabi tarix fani
o'qituvchisi K. Muxammadiyev*

Annotatsiya: XIX asr oxiri – XX asrning birinchi choragida Turkistonda faoliyat ko'rsatgan ijtimoiy-siyosiy oqim – jadidlar to'g'risida adabiyotlarda har xil qarashlar mavjud. Bunday qarashlarning ayrimlarida Turkiston jadidlari ma'rifat va madaniyatda juz'iy islohotlar o'tkazishdan yuqori ko'tarila olmadilar, ularning siyosiy maqsadlari cheklangan, davlat to'g'risidagi tasavvurlari tiniqlashmagan edi, degan fikr ilgari suriladi.

Haqiqatan ham, Turkiston jadidlari ijtimoiy tuzum, davlat to'g'risida muayyan konsepsiyaga, aniq qarashga ega bo'lmaganlarmi? Haqiqatan ham, ularning davlat to'g'risidagi tushunchalari e'tibor berishga arzimaydimi? Bu savollarga javob qaytarishdan oldin yuzaki bo'lsa-da, jadidlikning mohiyatiga nazar tashlaylik.

Kalit so'zlar: Turkiston jadidlari, feodal qoloqlik, xilma-xil harakat, ta'limot, siyosiy oqim va firqalar.

Kishilik jamiyatining ko'p asrlik tarixi xilma-xil harakat, ta'limot, siyosiy oqim va firqalarni vujudga keltirdi. Buning asosiy sababi bashariyatning adolatli, insonparvar jamiyat qurish uchun, zulm va zo'ravonlikdan, qullik va mustabidlikdan, tengsizlik va jaholatdan qutulish uchun tinimsiz izlanishi edi.

XIX asrda feodal qoloqlik Sharqni g'arblik mustabidlarga qaram bo'lishga olib kelgani sabab milliy zulmdan qutulish uchun ozodlik kurashi asosiy ijtimoiy dastur hisoblanardi. Ozodlik, mustaqillik, erkka feodal qoloqlikdan, jaholatdan qutulgandagina erishish mumkin bo'lgan. Buning uchun jamiyatdagi mavjud tuzumni tubdan isloh qilish lozim ediki, shunday taraqqiyparvarlar qotib qolgan, daqqi kuchlar, ya'ni "qadim" (eski)larga qarshi turuvchi "jadid" (yangi)lar sifatida maydonga keldi. Shu bois jadidlar Misrda ham, Turkiyada ham, Turkistonda ham siyosiy oqim tarzida paydo bo'ldi. To'g'ri, ularning shakllanganlik, taraqqiy topganlik darajasi bir xil emasdi.

Chor Rossiyasi tomonidan bosib olingan o'lkalarda ham XIX asr oxiriga kelib milliy-ozodlik harakatlari oxir-oqibatda jadidlarni tarix sahnasiga chiqardi. Milliy istibdod zanjiriga tushgan xalq va elatlar qudratli imperiya changalidan faqat birlashib harakat qilgandagina qutulishlari mumkin edi. Buning uchun, eng avvalo, milliy ongni uyg'otish, millatning o'zligini anglab yetishuviga erishish lozim edi. Ana shunday fikrga birinchilardan bo'lib qrimlik Ismoil Gasprinskiy keldi. U mazlum xalqlarda milliy g'urur va milliy o'z-o'zini anglash, vatanparvarlik, ona-yurtga muhabbat

tuyg'ularini shakllantirish – ularni milliy-ozodlik kurashiga tayyorlashning poydevori deb bildi.

Mazlum xalqlarni erk va ozodlikka eltish, moddiy va ma'naviy nochorlikdan qutqarish yo'llarini izlar ekan, I.Gasprinskiy bir xulosaga keldi: 1895 yili yozgan maqolaridan birida "ilm-fanni taraqqiy ettirish va uni takomillashtirish uchun, eng avvalo, yangi hamda mutlaqo o'ng'ay g'oya zarur", deydi u. Shu bois turkiy qavmlar, umuman, Rossiya musulmonlari, eng avvalo, asriy jaholatdan, feodal qoloqlikdan qutulib, dunyoviy ilmlarni, zamonaviy fan va texnikani egallab, taraqqiy topgan millatlar darajasiga ko'tarilishi lozim degan g'oyani ilgari suradi. Bu g'oya esa insonning dunyoqarashi, saviyasini shakllantiradigan ta'lim-tarbiya tizimini isloh etishdan iborat edi. Natijada, u musulmonlar olamida yangi bo'lgan "usuli savtiya tadrijiya"ni joriy etishga kirishdi va kutilgan natijalarga erishdi.

Bu usulni Gasprinskiy Kavkazdagina emas, Turkistonda, Volga bo'yida ham joriy etishga tashviq qildi. Mazkur o'lkalarda ham uning tarafdorlari, izdoshlari yuzaga keldi. Turkistonda Mahmudxo'ja Behbudiy, Munavvar qori, Abdulqodir Shakuriy, Fitrat va boshqalar uning hammaslklari edi. Gasprinskiyning bu yangi va o'ng'ay g'oyasi ma'rifatni egallash g'oyasi edi. Xuddi shuningdek, uning turli jamiyatlar tuzish, milliy manfaatni himoya qiladigan matbuot yuzaga keltirib, undan bosh maqsad yo'lida foydalanish, anjumanlar (s'ezd va kongresslar) o'tkazish kabi g'oyalari ham turkistonlik hammaslklari tomonidan qo'llab-quvvatlandi.

Ayni paytda, jadidchilik yuzaga kelgan vaqtda bu harakatga qo'shilmagan holda Rossiya imperatoriga iltimosnomalar yozib, muayyan yengilliklarni qo'lga kiritishni maqsad qilib qo'ygan guruh ham bo'lgan.

20-yillarning ko'zga ko'ringan tarixchilaridan Ye.Fyodorov arxiv hujjatlari asosida O'rta Osiyoda, jumladan, Toshkentda mahalliy xalq orasida ana shunday guruh bo'lganini qayd etadi va bu guruhni "islomchilar guruhi" deb atab, uning faoliyatiga quyidagicha baho beradi: 1905 yil yanvar voqealari munosabati bilan toshkentlik boylardan ayrimlari birontasining uyiga yig'ilishib, musulmonlar uchun mustaqil mahkamai shar'iy tashkil qilish, vaqf mulklarini qaytarib olish, qozilar huquqini tiklash, o'lganlarni Toshkent shahri ichidagi qabristonlarga ko'mish uchun ruxsat berilishini so'rab "oqqoshsho"ga ariza yozganlar. Ularning siyosiy xarakterdagi eng katta iltimosi musulmonlar istiqomat qiladigan eski shahar uchun alohida idora (ma'muriyat) tashkil etilishini so'rash bo'lgan.

Mazkur arizalarni chor hukumati e'tiboriga yetkazish 2-Davlat dumasining Toshkent eski shahar qismidan saylangan a'zosi Obid Qoriyevga topshiriladi. Biroq bu ariza va shunga o'xshagan boshqa xatlar beoqibat qoldirilgan. Mazkur islomchilar guruhi "... O'rta Osiyodagi o'zbeklar va qirg'izlar (qozoqlar – B.D.) orasida va Buxoroda bo'lgan boshqa oqimga dushman edilar. Bu oqim "Tarjumon" gazetasining ta'siri ostida vujudga chiqqandur va uning ismi "jadidchilik"dir". Birinchi guruh

keyinroq borib ulamolar guruhi (firqasi)ni tashkil qilgan bo'lsa, keyingisi jadidchilik oqimini vujudga keltirdi. Ulamolar va jadidlar ayrim hollardagina o'zaro kelishgan bo'lsalar-da, aksari hollarda bir-biriga muholifatda, hatto dushmanlik kayfiyatida bo'ldilar. Shu tariqa, "eski"lik ko'proq ulamolar guruhida namoyon bo'ldi. Jadidlar ham "qadim"lar, ham mustabidlarga qarshi turishiga to'g'ri keldi. Demak, jadidlarning millat erki va ozodligi, uni moddiy va ma'naviy jihatdan yuksaltirish yo'lidagi kurashlari ular nomi bilan bog'liq siyosiy oqim mohiyatini tashkil etadi.

Shu o'rinda alohida ta'kidlash zarurki, Turkiston jadidlari siyosiy saviyalari, kurash tajribalariga ko'ra Volga bo'yidagi, Kavkazdagi, hatto Alash O'rdadagi jadidlarga qaraganda ham orqaroqda edi.

Buning sababi, avvalo, tatarlar, boshqirdlar, kavkazliklar va qozoqlar turkistonlilarga qaraganda Rossiya mustabidligiga ilgariroq tushib, o'z haq-huquqlari yo'lida ertaroq kurash yo'liga kirgan edilar. XIX asr oxirida Turkistonda sodir bo'lgan bir hodisa ham bu yerdagi jadidlarning hadik aralash faoliyat ko'rsatishlariga sabab bo'lgandi. Bu hodisa nimaligini qayd etishdan oldin ta'kidlash lozimki, Turkiston XIX asr ikkinchi yarmida Rossiya tomonidan zabt etilgach, o'lka xalqlari mustabidlik zanjiriga solingan edi. Erksevar ajdodlarimiz oyoklariga milliy mustabidlik kishani urilganiga osonlikcha ko'nikib qo'ya qolmadilar: ular ozodlik uchun kurash olib bordilar. XIX asrdagi Po'latxon boshchiligidagi qo'zg'olon, Dukchi eshon qo'zg'oloni, Toshkentdagi "vabo isyon", Zarafshon va Farg'ona vodiysidagi mustabidlarga qarshi ko'tarilgan g'alayonlar buning yorqin misolidir. Mana shu isyon va qo'zg'olonlar ichida 1898 yil may oyida bo'lib o'tgan Dukchi eshon (Muhammadalixon) qo'zg'oloni ikki jihati bilan e'tiborga loyiq. Birinchisi, mustabid chor hukumati endi mahalliy aholi erk, istiqloq uchun bosh ko'tarolmaydi, deb qattiq ishonib yurgan paytda mazkur qo'zg'olon sodir bo'ldi. Qo'zg'olonga mustabidlar nazarida "savodsiz", "joxil va nodon" bir ruhoniy – eshon boshchilik qildi. Minglab kishilar uning ketidan ergashib ozodlik, mustaqillik kurashiga otlandi.

Bu voqea mustabidlarni o'zlari Turkistonda yurgizayotgan siyosatga muayyan "tahrir" kiritishga majbur qildi. Mustabidlar xalqni butkul nodonlikda, jaholatda tutib turish o'ta xavfli ekaniga amin bo'ldilar. Oqibatda ular xalqqa ma'rifat berish kerak, faqat bu ruslarga nisbatan iliqlik hissini uyg'otadigan tizim asosiga qurilgan bo'lsin, degan to'xtamga keldilar. Bunga rus tili, madaniyatini yuzakigina o'rgatish, ularga rus turmush tarzini singdirish orqali erishish mumkin, degan xulosa chiqarildi. Mustabidlar nazarida, sxolastika asosiga qurilgan eskicha ta'lim usulini ham qisman o'zgartirish kerak. Toki u yerdan o'zlariga qarshi fanatik johil olomon paydo bo'lmasin. Shu tariqa o'tgan XIX asr oxiri – XX asr boshlarida chor ma'murlari mahalliy aholi uchun rus-tuzem maktablarini ko'paytirishga majbur bo'ldi, katta yoshdagilarni ham rus tiliga o'rgatuvchi bepul kechki kurslar ochishdi.

Dukchi eshon voqeasi erk, mustaqillik uchun yonib yurgan mahalliy xalqlar vakillariga ham o'ziga yarasha saboq berdi. Qudratli, zamonaviy qurollarga ega muntazam armiyasi bor saltanat – Rossiya changalidan ongsiz, uyushmagan holda ibtidoiy qurollar bilan qutulib bo'lmaydi.

Garchi Yaponiya masofa jihatidan Turkistondan juda uzoqda bo'lsa ham, 1904–1905 yillardagi rus-yapon urushi o'lka xalqlarining dilida umid uchqunlarini qayta alangalantirdi. “Rossiya qudratli, ulkan saltanat bo'lsa, nega o'zidan kichkina Yaponiyadan yengilyapti?” “Demak Rossiya biz o'ylagandek mustahkam emas ekan”, “Eshitdinglarmi, yaponlar ham musulmonlar emish?” “Yaponlar ham turkiylar ekan”, “Yaponlar kelib Turkistonni ruslardan ozod qilisharmish...” Bunday mish-mishlar ko'cha- ko'yda, bozorlarda, choyxona va gap-gashtaklarda kuchayadi. Mahalliy aholi Rossiyani ham yengadigan kuch borligiga ishona boshlaydi. Muhimi, milliy-ozodlik yo'liga kirgan kurashchilarning yuragiga dalda baxsh etadi.

XX asr boshlarida shunday katta bir tarixiy voqea ham sodir bo'ldiki, u turkistonlik jadidlarga zimmalarida turgan vazifalarni amalga oshirishda muayyan shart-sharoit yaratish uchun omil bo'ldi. Bu 1905–1907 yillar rus inqilobi, Eron va Hindistondagi inqilobiy harakatlar edi. 1905 yili inqilobiy harakatlardan tahlikaga tushib qolgan Rossiya imperatori Nikolay Ikkinchi 17 oktabr manifesti deb atalgan hujjatga qo'l qo'yishga majbur bo'ldi. Mazkur manifestga ko'ra, Rusiya fuqarolariga so'z, matbuot va jamiyatlar tuzish erkinligi va'da qilingandi. Rossiya istibdodiga tushgan millat va elatlar yuzaga kelgan “zig'irdek” imkoniyatdan foydalanib qolishga o'rganib qolgandilar. Ushbu imkoniyat ham samarasiz qolmadi. Ular 1906 yilning 14 iyunidan boshlab dastlabki milliy gazeta “Taraqiy”ni chiqara boshladilar.

Adabiyotlar

1. Oblomurodov N, Hazratqulov A va boshqalar. O'zbekiston tarixi.(o'quv qo'llanma)T.2011
2. Karimov I.A. Biz kelajagimizni o'z qo'limiz bilan quramiz.T:O'zbekiston.1999.B.385
3. Behbudiy M. Muhtaram yoshlarga murojaat. Oyna-1914. 41-son
4. M.Abdurashidxonov. Xotiralarimdan(Jadidchilik tarixidan lavhalar). Sharq-2001. B108-109